

ד"ר נפתלי טוקר

“כי האדם עץ השדה לבא מפניך במצור” (דברים כ', יט)

כ"י י"ב

תַּצְוֹר אֶל-עֵיר יָמִים רַבִּים לְהִלָּחֵם עָלֶיהָ לְתַפְשָׁהּ לֹא תִשְׁחִית
אֶת-עֵצָה לְגִדּוֹחַ עָלֶיהָ גִּדּוֹן כִּי מִמֶּנּוּ תֹאכַל וְאִתּוֹ לֹא תִכְרֹת כִּי
הָאָדָם עֵץ הַשָּׂדֶה לְבֹא מִפְּנֵיךָ בַּמְצוֹר: רַק עֵץ אֲשֶׁר יִדְרַע כִּי לֹא
עֵץ מֵאֲכָל הוּא אִתּוֹ תִשְׁחִית וְכָרִית וּבְנִית מְצוֹר עַל-הָעֵיר
אֲשֶׁר-הוּא עֹשֶׂה עִמָּךְ מִלְחָמָה עַד דִּרְתָּהּ:

בפשוטם נשמעים הפסוקים כאוסרים קציצת עצי פרי בשעת מצור על עיר לכובשה. ללמדך מעלתם של אילני מאכל שנועדו לעשות פירות להחיות בני אדם. ואינו נאות שיזיק האדם לבריאה שנועדה לקיום העולם. בלי משים מתפעל הקורא מהמידה הטובה לאהוב הדברים שיש בהם טובה ותועלת ולא להתאכזר ולהיות כפוי טובה למי שמעניק לך חיות וקיום. ובלשון ספר החינוך מצוה תקכ"ט: "כדי ללמד נפשינו לאהוב הטוב והתועלת ולהדבק בו, ומתוך כך תדבק בנו הטובה ונרחיק מכל דבר רע ומכל דבר השחתה". המוטו המקראי המתלווה אל תורת המידות הנשגבה הזו, הוא הפסוק הבלתי נשכח: "כי האדם עץ השדה לבא מפניך במצור" (דברים כ', יט).

מרוב התפעלות אין שמים לב כי בעצם מעומעמים פירושי המלים, והקושי גדול בנינוח סדר תחבירם. פיענוח צופן הפסוקים ומילוי תיבותיהם החסרות יסתברו כמשימה פרשנית שאינה קלה.

“כי תצור אל עיר”

חלקו הראשון של פסוק יט נשמע ברור למדי, תחילה הצגת המקרה: "כי תצור אל עיר", ולאחריה התולדות המשפטיות – איסורים והגבלות, הנמקותיהם והתניותיהם. **האריכות הלשונית** שנוקט הכתוב בהצגת המקרה: "כי תצור אל עיר ימים רבים להלחם עליה לתפשה", מתפרש יפה על סמך הסמיכות לפרשה שקדמה: "כי תצור אל עיר להלחם עליה וקראת אליה לשלום. והיה אם שלום תענך ופתחה לך והיה כל העם הנמצא בה יהיו לך למס ועבדוך. ואם לא תשלים עמך, ועשתה עמך מלחמה וצרת עליה" (שם, י-יב). כיוון שלא נענתה לשלום ולא פתחה לך שעריה, מדרך הטבע יארך המצור ימים רבים.

הדגש שניתן במילות היתר: "כי תצור ימים רבים", לצד מה שהסתבר לנו קישורו וסמיכותו לפרשה שקדמה, מהווה גם הסבר לצורך בעצים כדי להשתמש בהם לצרכי המצור. וכנגד זה הצורך בפירות האילן למזון, שהלוא יארכו ימי המצור ויחסר הלחם לאנשי המלחמה ויצטרכו לפירות האילנות, מכאן התולדות המשפטיות המתבארות לאחר מכן. עם זאת הפרשנות המדרשית דרשה על פי דרכה את מילות היתר: ממילת "כי" למדו שהכתוב מדבר במלחמת רשות. ומן הצירוף "ימים רבים" הסיקו שהכוונה לא פחות משלושה ימים – "ימים"=שניים, "רבים"=שלושה. לימד הכתוב שלא יתחיל לבנות המצור, עד אחר שלושה ימים שיתבע מהם שלום, ועוד (ספרי ורש"י).

יש גם לדקדק בלשון הכתוב שאמר "להלחם עליה לתפשה", ולא אמר להלחם עליה ולהחריבה. הדיוק במילת "לתפשה", עשוי ללמד כי מדובר במצור שמטרתו רק לתפוש את העיר (ספרי), ולכן ציווה הכתוב אחרי זה לא להשחית אילני מאכל, שתאכלו מהם אחר שתתפשו את העיר. כך בפירושו של בכור שור: "אבל אם תלך על אומה להשחיתה, אז לאחר שתלך העיר תוכל להשחית אפילו עץ מאכל, אם אינה מארץ ישראל". וכן המלבי"ם: "שתהיה הכוונה רק לתפוש את העיר שתהיה שלכם, ועל כן אין להשחית אילני מאכל שתאכלו מהם אחר שתפשו את העיר, לאפוקי אם רוצים להשחית העיר, כמו שאמר במואב (מל"ב, ג', יט, כה), 'זכל עץ טוב תפילו'".

מן הפירושים הללו משתמע כי איסור כריתת עץ מאכל לצורך הטלת מצור תקף רק כאשר המטרה היא לתפוש את העיר ולכובשה. אולם כאשר המטרה היא להחריבה ולהשביתה מותר לכרות עצי פרי¹. ומה שנמצא למד הופמן מן הדיוק "לתפשה", שלא הורשינו להילחם על העיר אלא על מנת לתפשה אבל לא על מנת להחריבה, אפשר שנתכוון לעיר בארץ ישראל. עוד הביא מן המכילתא לדברים (שבמהדורתו) שלמדנו מכאן: "עיר שאתה יודע שאתה יכול להלחם עליה לתפשה, אתה רשאי להלחם בה". ודברי המדרש הללו משוחזרים על פי המדרש הגדול: "להלחם עליה לתפשה, עיר שאתה יודע שאתה יכול להלחם עליה לתפשה, אתה רשאי להלחם בה, ואם לאו, אין את רשאי להלחם בה".

באשר למה שפירט הכתוב והדגיש "להלחם עליה" – שהלוא יכול היה לקצר ולומר כי תצור אל עיר לתפשה – סמך הכתוב את הניסוח לפרשה הקודמת בשביל ליצור זיקה של מידה כנגד מידה. שם נאמר: "ואם לא תשלים עמך ועשתה עמך מלחמה" (שם, יב), אף אתה הטל מצור להלחם עליה.

התולדות המשפטיות ונימוקיהן

"לא תשחית את עצה לנדח עליו גרזן, כי ממנו תאכל ואתו לא תכרות, כי האדם עץ השדה לבא מפניך במצור". ההוראה המשפטית מנוסחת בלשון "לא תעשה", משמע שאין לכרות עצי פרי לצורך המצור. ניתן לשאול מדוע נקט הכתוב בלשון "עץ" סתם.

1. ההבדל בין "לתפשה" לבין "להחריבה" חל על פי זה רק במלחמת רשות בארצות העמים, בעוד שבארץ ישראל גופא האיסור לכרות עצי פרי תקף בכל הנסיבות.

ולא כתב במפורש: לא תשחית עצי פרי. מן ההנמקה ”כי ממנו תאכל”, מתבקשת, בכל אופן, המסקנה שהכוונה אכן לעצי פרי. אפשר עוד לתהות לאופי הצירוף ”כי ממנו תאכל” שהרי לפי פשוטו של העניין היה לכתוב כי מפריו (של העץ) תאכלי². ניכרת בכל זה המגמה בחומש דברים למקד את הזרקורים בעץ שמחומריו בונים מצור על העיר.

העץ וכינויו שבים ונזכרים פעמים הרבה, בעוד פריו הוא ”מוצר” שמשמע, אך שמו לא נזכר בפרשה. אפשר שהימנעות הכתוב מלנקוט בצירוף עץ פרי וכנגד זה השימוש בניסוח ”כי ממנו תאכל” ואחר כך שוב: ”כי לא עץ מאכל הוא” – בהקפדה הניסוחית הזו נרמז כי איסור כריתת עץ מותנה רק אם ממנו תאכל, לאמור, שאם לפניך עץ פרי, אך איננו למאכל, אם שהוא זקן ומדולדל ואו מכל סיבה אחרת, אזי איסור הכריתה אינו חל עליו³. עם זאת הדגשת העץ בצירוף ”כי ממנו תאכל”, תתפרש אחרת, להלן, בפירוש ראב”ע ואברבנאל.

האריכות הלשונית היא התופעה הבולטת בפיסקא הראשונה של הפסוק. האמנם הערכת הנוסח כסגנון לשוני גרידא, לצורך הדגשת האיסור, תספק הסבר נאות לחזרה המשולשת של הפעולה האסורה: **לא תשחית לנדח עליו גרזן, ואתו לא תכרות?** הריבוי הן מילות יתר האומרות דרשני.

יש עוד לברר את הגיון הביתור של הפיסקא לשני חלקים ושיבוצו של הצירוף ”כי ממנו תאכל” לבין הבתרים. סידרו של המשפט על פי זה הוא: פתח באיסור: ”לא תשחית... גרזן”. עבר לטעם האיסור: ”כי ממנו תאכל”, חזר לאיסור: ”ואתו לא תכרות”, חזר להנמקה: ”כי האדם” וגוי, האמנם לפנינו פסוק שאינו על סדרו והוא דוגמה למה שאמרו חכמים במקרים מסויימים: ”סרס המקרא ודרשהו”, כלומר שצריך להבינו בשינוי סדר⁴.

בין האוסרים לבין המסייגים

יהיה עלינו להבדיל בין הפרשנים הגורסים שאסרה התורה להשחית עצי מאכל בימי המצור גם כשזקוקים להם לצורך בניית המצור, או להצר על ידי כך לאויבים ולצרכי לחימה מסוגים שונים, לבין אחרים המסייגים את האיסור, ומתירים לכרות בהתנייה לנסיבות.

הטוענים כי התורה חסה על עצי פרי שלא להשחיתם יפרשו את האריכות הזו כצורך לציין אופנים שונים של השחתת עצים, וזאת כדי לסתום פרצות משפטיות,

2. הצורה המקוצרת מוכרת לנו אמנם מחומש בראשית ב', טו-יז: ”מכל עץ הגן אכל תאכל, ומעץ הדעת טוב ורע לא תאכל ממנו”, ועוד. הלשון בראשית בכל אופן מעורבת ולסירוגין נאמר: ”מפרי עץ הגן תאכל, ומפרי העץ אשר בתוך הגן” וגוי (שם ג', ב-ג, ו, יא).
3. ועיין בבא קמא צא, ע”ב; רמב”ם, מלכים פ”ו, פ”ט.
4. מקרא זה מסורס הוא, סוטה לח, ע”א, לגבי שמות כ', כא. וכן בבא בתרא קיט, ע”ב. לגבי במדבר כ”ז, ב, ”סרס המקרא ודרשהו”, כלומר יש לשנות סדר המילים ועוד.

העלולות לשמש אסמכתא ותירוץ לעקוף את האיסור: "לא תשחית את עצה לנדוח עליו גרון, אין לי אלא ברזל, מנין אף למשוך ממנה את אמת המים, תלמוד לומר לא תשחית את עצה בכל דבר" (ספרי). פירוש: דייק הכתוב והזהיר שלא תשחית את עצה על ידי שתחריב מעיינה כדי לייבש את האילן ולהרעיב את האויב, ואף לא לנדוח עליו גרון, ולכרות העץ לצורך המצור זה גם כן אסור (המלבי"ם). ובניסוחו של בעל "הכתב והקבלה", להורות שאין האיסור לבד בפועל ממש בידים, אלא גם אם גרמת בעקיפין להשחתה, כגון על ידי משיכת המים מעץ מאכל אסור. הוסיף הכתוב עוד ואמר: "ואתו לא תכרות", אפילו לכרות אותו לבנין הסוללה והדיק כדי לכבוש את העיר גם זה אסור לעשות בעץ מאכל.

הדיק במשמען של לשונות היתר מתפרש בדרך אחרת אצל הופמן (על פי המדרש הגדול). פירושו מתייחס אל הכתוב כמתכוון אמנם לפרט ולאסור צורות ואופנים שונים של כריתת עצים, "לא תשחית את עצה", היינו כריתת הענפים (מכסיה). "לנדוח עליו גרון", זה הקוצץ את הגזע. "ואתו לא תכרות", זה העוקר מן השורש.

פרשנותו של רבי אברהם בן עזרא

ראבי"ע בונה את פירושו על שינוי שהוא מציע במבנהו של הפסוק ומשבץ בו מילות עזר, מאחר שלדעתו הכתוב נקט בדרך קצרה. בפסוק כתוב: "לא תשחית את עצה לנדוח עליו גרון, כי ממנו תאכל ואתו לא תכרת כי האדם עץ השדה לבא מפניך במצור". לפי פירושו של הראבי"ע, כאילו כתוב בפסוק: "...לא תשחית את עצה לנדוח עליו גרון, כי האדם עץ השדה, כי ממנו תאכל ואתו לא תכרת לבא מפניך במצור.

פירוש הפסוק על פי ראבי"ע הוא: לא תשחית עץ פרי, כי עץ הפרי הוא חיים לבן אדם, רק מותר שתאכל ממנו, ואסור לך לכרות אותו, כדי שתבוא העיר מפניך במצור. הראבי"ע פירש את הצירוף "כי האדם עץ השדה" כלשון קצרה שאחז בה הכתוב, והכוונה כי חיי האדם הוא מעץ השדה. דוגמא מקבילה לדרך קצרה שאחז בה הכתוב ראה להלן (דברים כ"ד, ו) כשבא הכתוב לנמק מדוע לא יחבול רחיים ורכב: "כי נפש הוא חבל", כוונת הכתוב לומר שהרחיים והרכב נותנים חיים לנפשות, משמע, חיי נפש הוא חובל.

באשר לכתוב שלפניו, הצירוף בא לנמק את שנאמר לפניו, מדוע אסור להשחית עץ פרי, כי העץ נותן לך חיים במזונו. אחרי זה שב הכתוב להדגיש את מהות קיומו של עץ הפרי, את החיוב: רק מותר שתאכל ממנו. על רקע זה שב אל האיסור: אין לכרות אותו כדי שתבוא העיר מפניך במצור, יש מקום להעיר כי הכפילות שבדברי הכתוב שתחילה אומר על דרך החיוב: "כי ממנו תאכל", והוסיף אחרי זה בדרך השלילה: "ואתו לא תכרת", מתפרש בספרי כמגמה לתת דגש לאיסור לכרות עץ פרי. שאם עברת על האיסור וכרת את העץ, עברת שתי עבירות, קודם כל עברת על מצות עשה: "כי ממנו תאכל", ועברת עבירה נוספת לא תעשה: "ואתו לא תכרות".

וכן הרמב"ן בהשגותיו לספר המצוות של הרמב"ם, מצוה ו' מציין שמהכתוב משמע שאין לכרות את העץ בשביל לבנות מצור על העיר. על יסוד זה פירש ראבי"ע את המילה "לבא" ותיקנה "כדי שתבוא".

כלומר, ואותו לא תכרות כדי שתבוא העיר מפניך במצור. לחיזוק הפירוש הביא ראבי"ע את הנאמר להלן בפסוק כ, לגבי עץ סרק שלגביו הדין הפוך: "אתו תשחית וכרת ובנית מצור על העיר". נוסף לשינוי סדר המילים בפסוק הוסיף ראבי"ע מילות עזר כדי למלא פערים בלשון הקצרה שאחזו בה, לדעתו, הכתוב. כמו כן פירש את המילה "לבא" ותיקנו "כדי שתבוא". בפירושו זה נוצר קושי כפי שבא לידי ביטוי בשד"ל: "הפירוש רחוק ודחוק מאד בלשון, וכי מילות 'לבא מפניך במצור', אי אפשר שיהיה המכוון בהן, כדי לבנות מצור על העיר".

השאלה שתחזור ותישאל לגבי המפרשים, כאילו נתכוונה התורה לאסור לכרות עצי מאכל גם כשזקוקים להם לצורך בניית המצור, יש לה מקום להישאל בחידוד יתר על פירושו של ראבי"ע (ובאמת גם לגבי פירושו של רד"ק למ"ב ג', ט, שם הסכים לפירוש הזה, כי אסר הכתוב להשחית עצי מאכל כשיצורו על עיר). הרב גורן (י"תורת המועדים", עמ' 236-245), ניסח את השאלה בצורה זו: מלחמה שדוחה את השבת, הכיצד אין היא דוחה איסור "בל תשחית" של עצי מאכל? ועוד נשאל: אם פיקוח נפש דוחה שבת, כיצד פיקוח נפש אינו דוחה כריתת עצי מאכל? ובלשון אירונית: האמנם פיקוח עץ מאכל דוחה נפש אדם?

מה שפירש ראבי"ע את הצירוף "כי האדם עץ השדה", שלא נכרות עץ פרי, מפני שהוא חיי האדם, מה טעם הוא זה? שואל שד"ל בפירושו, מה לאנשי המלחמה אם עץ פרי הוא חיי האדם? הלא עשיית הדייק היא חייהם באותה שעה, ואם לא יבנו מצור, יצאו אנשי העיר ויכוס עד חרמה, ואיך ייתכן שיאמר להם הכתוב: אל תכרתו עץ פרי כי הוא חיי האדם? ונהפוך הוא, כי כריתת העצים ההם היא חייהם ותשועת נפשם.

פרשנותם של אונקלוס ורש"י

מתוך פירושיהם של תרגום אונקלוס ורש"י את הצירוף "כי האדם עץ השדה לבא מפניך במצור", ניתן להבין שגם הם אוחזים בשיטה שהכתוב בא לאסור כריתת של עצי פרי בשעת הטלת מצור. כך אונקלוס: "ארי לא כאנשא אילן חקלא, למיעל מן קדמך בצקא".

פירש ותירגם בלשון שלילה, כי לא כאדם עץ השדה לבוא מפניך במצור. המסקנה: לכן אין ראוי שתכרתהו. לאילן יש במלחמה עדיפות קיומית על פני האדם. ובאמת אין צורך להוסיף את מילת השלילה 'לא', אחרי מילת "כי", ואפשר גם לוותר על תוספת כ"ף הדימוי לאדם (כי לא כאדם עץ השדה), ולפרש על פי רש"י את הצירוף כמשפט תמיהה.

על מלת "כי", כבר אמר ריש לקיש (ראש השנה ג, ע"א) שהיא באה פעמים במקום דילמא, שמא (כגון, דברים ז', יז: "כי תאמר בלבבך רבים הגויים האלה ממני"...) וענינו, שמא תאמר בלבבך... בהסתמך על זה יהיה פירוש המשפט בלשונו של רש"י: דילמא, שמא, האדם הוא עץ השדה להכנס (הכוונה לעץ השדה שיכנס) בתוך המצור – במקום מבצר, מפניך ולהתייגר ביסורי רעב וצמא כאנשי העיר, למה תשחיתנו. הקדים הכתוב במשפט את הנשוא (האדם) לנושא (עץ השדה) כדי להוסיף כוח למליצה (שד"ל), ועץ השדה ממשיך להיות הנושא לצירוף "לבא מפניך במצור". במלים

אחרות: דילמא תאמר שכמו האדם, שהוא אויבך ונלחם בך, כן עץ השדה נלחם בך, ואשר על כן ראוי לעץ להכנס במצור מאימתך, ובמשמע שרשאי אתה לכרות אותו ולהשחיתו – אין הדבר כן. עץ הפרי אינו אדם להלחם בך לכן אין ראוי שתכרתהו.

פירוש הצירוף כתמיהה, אצל רש"י, תואם בעצם למה שפירש אונקלוס בדרך השלילה: עץ השדה אינו כאדם ועדיפות קיומית לו על פני האדם. ואפשר שאונקלוס תירגם ופירש על האופן הזה מפני שכל מאמר הנכתב בלשון תמיהה, עניינו להיפך ממה שנראה ממילותיו. וכיוון שהצירוף הוא בלשון תמיהה, תירגמו בלשון חייוו על דרך השלילה.

מפרשים אחרים פירשו אף הם על פי עיקרון התמיהה, אך הגיעו אליו בדרך אחרת. ראבי"ע מביא מדקדק ספרדי גדול שאמר שנשמטה הה"א ממילת יכ"י, ויש לומר: הכי האדם עץ השדה? "הכתב והקבלה" ורש"י, מביאים משמו של "בעל העקדה" (ולא מצאתי אצלו), שהתמיהה היא באות ה"א שבמילת האדם, ואף על פי שהיא קמוצה איננה ה"א הידיעה, אלא לתמיהה, כמו "האיש אחד יחטא"? (במדבר ט"ז, כב). וכן נכון בלי ספק, כי אין כאן מקום לה"א הידיעה, כי אדם הוא כאן לדברי הכל נשוא, לא נושא, ושם דבר שהוא נשוא לא יקבל ה"א הידיעה (רש"י). פירוש זה נמצא בעצם אצל רלב"ג, וזה לשונו: "האם עץ השדה הוא אדם שיוכל להיות נכנס מפני אימתך תוך העיר בסבת המצור שאתה צר עליה (ועיין רש"י), והנה ה"א במילת האדם היא ה"א התמה".

פרשנותו של רש"י

במידה מסויימת ניתן לצרף גם את רש"י לקבוצה זו של פרשנים. בפירושו, ידע להתנצח עם פירושו של ראבי"ע (לעיל). הפירושים שנימקו את איסור התורה לכרות עץ פרי מן הטעם "כי ממנו תאכל", היינו, תצטרכו לפירות האילנות לכך לא טוב לך להשחיתם, טעם זה נדחה על ידו, שכן, לדעתו, לא לכך ניתנה תורה, כדי ללמד בני אדם לעשות חשבונות להנאת עצמם, אבל בהפך לכך ניתנה, לחזק בלבותינו החמלה והחנינה המתנגדות לתועלתנו. האיסור לכרות עץ מאכל בשעת מצור חל, לפי פירושו, אחר שאכל מפירותיו. לא נאסרה ההשחחה אלא אחר האכילה: "כי תצור אל עיר ימים רבים ותאכל מפרי העץ אשר בארץ אויבך, לא תכרתהו אחר שאכלת מפריו, וזה אמנם כדי להרחיק את האדם ממידת כפוי טובה ולהרגילו שיאהב את המיטיב לו ולא ישליכנו אחר גוו בזמן שלא יקווה ממנו עוד תועלת".

טעם זה מסביר, לדעת רש"י, את השאלה מדוע במלחמת מואב (מל"ב ג', יט) אמר אלישע "וכל עץ תפילו", כי במואב לא צרו ישראל ימים רבים, אך מיד שבאו אליהם נתנם ה' בידם ולא הוצרכו לאכול מפרים, לפיכך לא נאסרה עליהם השחחת עצי הפרי⁵.

5. חז"ל דרשו את דברי אלישע כהוראת שעה המתייחסת נגד מואב בלבד שפשעה וחיללה ברית. ראה תנחומא, במדבר פנחס, ג; ילקוט שמעוני ח"א, רמז תשע"ג, ח"ב רכ"ו; רמב"ם בתחילת הקדמתו למשנה בזרעים; רש"י ורד"ק על אתר.

פירושו נשמע, לכאורה, תמוה, מפני שלהבדל המשפטי בין עצי פרי לפני האכילה ממנו, שאז מותר לירות אותו בשביל המצור, לבין אחרי האכילה ממנו, שאז אסור להשחיתו, אין כל אחיזה בחומש דברים. גם מה שטען שדי"ל שאין טעם לפירוש שנתן ראבי"ע לצירוף "כי האדם עץ השדה", שלא נכרות עץ פרי מפני שהוא חיי האדם (לעיל), ונימק שדי"ל את חוסר הטעם כיוון שכריתת העצים בשעת מצור היא חיייהם של בני האדם ותשועת נפשם בשעה הקשה הזו.

הטענה הנכונה הזו היא הנותנת טעם לערער ולהפריך את עצם פירושו של שדי"ל. שהלוא גם אם אכלו הלוחמים פירות מן העצים אשר סביבות העיר, עליה הם צרים, ועכשיו, כשהמלחמה בעיצומה הם נוקקים לעצים הללו לבנות דייק על העיר, למה לא יוכלו הלוחמים לירות עצי מאכל, חרף העובדה שאכלו מפירותיהם, והרי בכריתת העצים הללו תשועתם וחייהם? ואם תאמר שאסור לירות העצים מצד החמלה והרחקת האכזריות, וכדי שירגילו נפשם במידה טובה שלא לשכוח מי שהיטיבו להם ולא יהיו כפויי טובה. הלא כריתת העצים ועשיית הדייק היא היא חיייהם באותם שעה. מדוע ירחמו על העצים ויתאכזרו כלפי עצמם? אירוני אמנם לומר שבמותם כבר לא ירגילו נפשם במידה טובה. ובעניין זה הביע, כנודע, איוב (ב', ד) את התפיסה הקיומית של האדם: "עור בעד עור, וכל אשר לאיש יתן בעד נפשו".

מהי כוונת האיסור ותקפותו?

השאלה שצריכה להנחות את אופן פירושה של הפרשה היא, האם יעלה על הדעת שאכן זו כוונת התורה, לאסור לחלוטין לירות עצי מאכל בשעת הטלת מצור גם כשכריתת עצי המאכל היא שאלת חיים, בבחינת 'פיקוח נפש' לאדם מישראל הלוחם על מצור?

אמנם מצאנו דעות מפרשים שהגדירו את תוקף האיסור כמשפט אנושי שראוי להיות למופת לכל באי עולם⁶. גם הסברו את שורשו המוסרי: עץ המכוון בבריאתו לעשות פירות למאכל בני אדם להחיותם, אין לעשות בו דבר המשחית את האדם ומאבדו. ("הכתב והקבלה", בהסתמך על "ילקוט שמעוני" רמז תרכ"ד). עם זאת, וכנגד זה, יש לשוב ולשאול הייתכן לייחס לתורה עמדה רעיונית שנותנת בנסיבות של פיקוח נפש עדיפות קיומית לעץ פרי ואינה חסה על חיי האדם. והמפרש כך האמנם לא תהה, שמא גזירה זו, צבאות ישראל, בצורם על עיר אויב, לא יוכלו לעמוד בה בשום פנים?

"כי האדם עץ השדה" כלשון ציורית והשוואה

כאן המקום להזכיר פירוש נוסף לצירוף "כי האדם עץ השדה", במשמע של משפט חיווי, המדמה ומשווה את האדם לעץ השדה. להלן הדיון במסכת תענית ז, ע"א:

6. עפשטיין, "יתוספת ברכה", אולם דבריו נמצאים בסתירה לדברי עצמו, ב"תורה תמימה", לדברים כ', אות נו.

"אמר ר' יוחנן מאי דכתיב 'כי האדם עץ השדה', וכי אדם עץ שדה הוא? אלא משום דכתיב 'כי ממנו תאכל ואותו לא תכרות', וכתב 'אותו תשחית וכרת', הא כיצד? – אם תלמיד חכם הגון הוא ממנו תאכל ואותו לא תכרות, ואם לאו, אותו תשחית וכרת". ההנחה העומדת ביסוד הגמרא היא, כי בכתוב אכן מושווה האדם לעץ השדה (האדם הוא כמו עץ השדה)⁷. שאלת הבירור היא מה משמעות הניסוח בו הקיש הכתוב אדם לעץ השדה בכלל, שהלוא מזה משמע שהאדם מושווה הן לעץ פרי והן לעץ סרק הכלולים במשמע של עץ השדה.

תשובת הגמרא היא שאכן לכך נתכוון הכתוב. האדם נמשל לזה או לזה בהתאם ובהתנייה לתכונותיו. תלמיד חכם הגון דומה לעץ מאכל, ושאינו הגון נמשל לעץ סרק. הבירור הלימודי העיקרי הוא, מה הם קווי הדמיון בין העץ למינו לבין האדם: מה עץ השדה, אם עץ מאכל הוא, אמר עליו הכתוב: "ממנו תאכל ואותו לא תכרות", כך תלמידי חכמים, אם הגון הוא, ממנו תאכל – למד הימנו, ואותו לא תכרות – לא תיפרד ממנו. ואם לאו, הרי בדומה לעץ סרק, אותו תשחית – אל תלמד הימנו וסור מעליו (רש"י, ותוספות).

ובפירוש מהרש"א: "אם תלמיד חכם הגון הוא, דהיינו שלומד לשמה, אותו לא תכרות, התורה שהוא לומד, כי סם חיים היא לו. ואם לאו, שלומד שלא לשמה, אותו תשחית התורה, דסם המות היא לו". פירושו של מהרש"א עולה בקנה אחד עם דברי הגמרא שלפני זה, שם אמר ר' בנאה: "כל העוסק בתורה לשמה תורתו נעשית לו סם חיים, שנאמר 'עץ חיים היא למחזיקים בה' (משלי ג', יז). וכל העוסק בתורה שלא לשמה נעשית לו סם המות".

לפנינו דיון המציג שיטה לדרוש את הכתוב כהמשלה ודימוי, וזאת לצורך הפקת לקחים מוסריים ולימוד מידות טובות. נוח היה להם לסמוך את דרשתם בפסוק, מאחר שלשון הכתוב, "כי האדם עץ השדה", היא צירוף מליצי שמאפשר לתאר את הדימוי שבו באופנים שונים. יחד עם זאת ההנחה הבסיסית שטוענת, שבדברי הכתוב נמשל אדם לעץ השדה, הוא פירוש שהגיונו מוצי בפשט המלים: כי האדם=עץ השדה. מעבר לזה, כלומר, כיצד פירוש הגיוני זה משתלב עם סוגיית דיני המצור בכללה, אין הגמרא בתענית עוסקת.

בנין פרשני לסוגיית המצור בכללה, שיהיה מיוסד על ההנחה שהתורה השוותה את האדם לעץ השדה, או את עץ השדה לאדם, הוא אפוא, בינתיים צוהר למחשבה.

עם זאת עצם פירוש הצירוף כמשווה אדם לעץ השדה מצאנו אצל בכור שור, ובפירושו האדם דומה לעץ השדה, בין עץ מאכל, בין עץ סרק. לכל סוג של עץ יש נתונים וחומרים שמסייעין לאדם "לבא העיר מפניך במצור ללכדה". עץ מאכל על "ממנו תאכל", ויספק לך מזונות ותוכל לישב שם, ואילן סרק שתבנה ממנו סוללות ודייק. נמצאו שניהם מסייעין לך. כי "האדם עץ השדה", פירוש: כמו האדם שהוא

7. אם נאחו על דרך הפתגם: "פוק חזי מאי עמא דבר", אכן נתפרש הפסוק כפי העם על האופן הזה. ראה דברי רבי עקיבא לאותו איכר חולה שנתן לו סמי מרפא לרפאותו: תדע כי האדם כעץ השדה. ובגירסא אחרת, אנוש כחציר ימיו, הגוף הוא העץ, הזבל הוא סם המרפא, ואיש האדמה הוא הרופא – מדרש שמואל פ"ד, מדרש תמורה פ"ב, ועוד.

המסייע לעצמו לצור על עיר וללכדה, כן עץ השדה מסייע. כיוון שכך, משתמע מפירושו, שהתירה התורה לכרות עץ סרק כי בעצה הוא מסייע לך לבנות מצור, ואסרה לכרות עצי מאכל, כי את פרוי תאכל ותקיים עצמך.

יהיה עלינו לזכור כי עצם הניסוח הלשוני של הפסוק, שהוגדר אצל המפרשים כקשה, נשמע כלשון ציורית, שהגיון שילובה בסוגיא משפטית, מתמיה. מה עניין ההמשלה הזו של עץ השדה לאדם בדיני איסור והיתר הקשורים למצור על עיר? ומה שפירש רש"י שאת עץ השדה אין להכניס במצור להתיישר ביסורי רעב וצמא, כאדם הנצור בעיר, הלא נמשך בזה רש"י אחר הלשון הציורית של הכתוב ופירש אף הוא בלשון מליצית-מטאפורית.

כיוצא בזה ניתן למצוא ביאורים ציוריים לפסוק, "כי אדם עץ השדה", שהרי אדם רואה את הורגו ובורח, "וכי עץ השדה כמו אדם שיכול לברוח מפני הורגו?" (מדרש הגדול). וכן, "שאותו, את עץ השדה, לא תכרות כי אין לו ידים להלחם כמו אדם, ואין לו רגלים לברוח מפניך, לכן אין ראוי לגיבור שיתעצם להלחם נגד החלש" (אברבנאל). וכן רש"י: "ואותו, את עץ השדה, לא תכרות בחשבך שעץ השדה כאדם שהסתתר". וכבר העיר ראבי"ע על פירושים מן הסוג הזה: מה טעם לאמר לא תשחית עץ פרי כי איננו כבני אדם שיוכל לברוח מפניך. לצד התמיהה על האופי הציורי של הפירושים הללו, אפשר לפרש את הערתו של ראבי"ע כמבקשת להפריך פירושים מן הסוג הזה, שאם בגלל הטעם הזה אין לכרות עץ, היה על הכתוב לומר שגם עץ סרק אין לכרות, שהרי אף הוא איננו יכול להלחם באדם, אף לא להתגונן מפניו. בכל מקרה ובכל פירוש יהיה הפסוק קשה ולשונו הציורית תמוהה.

דרשת הספרי לצו האיסור ומשמעותיה

מיתונו של צו איסור כריתת עצי מאכל והתנייתו בהתאם לנסיבות ולמצבים מסויימים, מצאנו בפירושו של מדרש התנאים 'ספרי' לכתוב. אחרי שדרש את "כי ממנו תאכל ואתו לא תכרות", הוסיף וכתב 'לבא מפניך במצור קצצהו'. פירוש: אם יש תועלת בעצי המאכל לצורך המצור, כלומר, אם קבאת העיר במצור מפניך דורשת כריתת עצי המאכל, מותר לך לקצוץ אותם". על פי פירוש וגירסא אצל "זית רענן" ו"האם מעכבך לבוא מפניך במצור קצצהו". פירוש: אם מחמת האיסור לכרות אילן מאכל אי אתה יכול לבוא בעיר ולתפשה (המצור מתעכב ואינו יעיל) – קוצצהו. הפירוש בספרי מצביע, על כך, כי כל מה שאסרה התורה להשחית ולכרות עצי מאכל אינו החלטי, אלא רק אם אין זה לצורך המצור, רוצה לומר שלא יכרתו אילני מאכל אשר בעיר כמנהג הנלחמים שמגמתם להשמיד ולאבד כל דבר (רמב"ן, אברבנאל). אולם כל שיעילות המצור דורשת לקצץ את עצי המאכל, מותר לעשות כן בכל דרך שהיא וללא סייג (ראה ש"י גורן "תורת המועדים", עמ' 238).

8. אברהם אבלי גומבינר בפירוש ל"ילקוט שמעוני". גם ראה ב"פסיקתא זוטרתי".

ההתנייה שהציג הספרי לצו האיסור מלמדת, קודם כל, על מסורת שבעל פה שנתלוותה לדברי הכתוב בדברים, ואשר נתנה ביטוי לתפיסת עולם קיומית שחיי האדם בכל זאת קודמים לאילן מאכל, "פיקוח נפש דוחה עץ פרי". הסייגים וההתניות לצו האיסור מקבלים יתר תוקף, כמסורת פרשנית, בעובדה שהם נשנים ומוכאים במסכת בבא קמא צא, ע"ב. נדרש, בכל אופן מאמץ פרשני ליישר את ההדורים ולמצוא את הקשר והאסמכתא בין המקראות בדברים, לבין המסורת המסייגת, שבפירוש הספרי.

ואמנם על פי פירושו של רבינו הלל ב"ר אליקים על הספרי (וביאורים מאחד הקדמונים על פי כ"י והגהות המיוחסות להגר"א) משתמע שהייתה לו גירסא אחרת בפסקא זו בספרי. במקום "לבוא מפניך במצור", על פי הגירסא המקובלת, גורס רבינו הלל: "והבא עליך במצור קוצצהו" (וראה הופמן). והוא מפרשה: "אם אתה תצור על עיר לתפשה, אוסרים אכן המקראות שלא להשחית ולא לכרות עצי מאכל, אבל לפי גירסת הספרי אצל – הבא עליך במצור, כלומר שגויים באים לצור על עיר ישראל ואית לך אילן מאכל מחוץ לעיר, קוצצהו, כדי שלא יסתייעו בו הגויים הצרים עליך".

גירסת הספרי אצלו רבינו הלל אינה סותרת, על פי זה, את האיסור הנלמד מפשטות המקראות. רוצה לומר, כי תצור אתה על עיר של גויים לתפשה אכן אסור על פי התורה להשחית את עצי המאכל לצורך המצור, לעומת זאת כאשר יצורו הגויים על עיר של ישראל, ובלשון הכתוב: "הבא עליך במצור", מחדש הספרי ומפרש: "קוצצהו", מותר לנו להשחית את עצי המאכל שמחוץ לעיר בכדי למנוע את השימוש בהם על ידי האויבים הצרים עליך.

גירסת הספרי הראשונה "לבא מפניך במצור, קוצצהו", היא העיקר, ייתכן שסמך הספרי על דיבור האיסור בו פתחה התורה: "לא תשחית את עצה", ואחרי זה הדגימה ופירטה אופנים שונים של השחיתה, אם על ידי קציצה, ואם על ידי עקירה. המעשים הללו אסורים אם כוונת ההרס היא השחיתה גרידה ללא תועלת. מכאן הסיק הספרי, אבל אם כריתת עץ המאכל היא לצורך המצור, קוצצהו.

גם אפשר לאחוז בפירושו של הופמן: מה שאמר הכתוב: "ממנו תאכל ואתו לא תכרות כי האדם עץ השדה לבוא מפניך במצור", פירש הספרי באופן זה: מדוע אין לכרות אילן פרי? כי ממנו תאכל, רוצה לומר, חיי האדם תלויים בעץ השדה כדי שהעיר תבוא מפניך במצור, שהלוא צבאות ישראל יאכלו ממנו בשעת המצור ואכילה זאת תסייע ללוחמים להטיל מצור על העיר. מן ההבנה הזו של המקראות מסיק הספרי, שאם העץ מפריע אותך מלהטיל המצור, מותר לקוצצו.

התניית האיסור והגבלתו, כמסורת שנתלוותה ודאי בעל פה לדיני מצור, נאחזות באסמכתא נוספת אותה מביא הספרי ודורשה מפסוק כ: "רק עץ אשר תדע כי לא עץ מאכל הוא, אתו תשחית וזכרת ובנית מצור". פירוש: כיוון שאמר הכתוב בתחילה בצו האיסור, לא תשחית את עצה כי ממנו תאכל, כתב עכשיו כנגד זה את ההיתר בעצים שאינם עצי מאכל, אותם רשאי אתה לכרות בשביל לבנות מצור.

להלן דרך הביאור בספרי והנלמד אצלו להלכה.

הפסוק בחומש: "רק עץ אשר תדע כי לא עץ מאכל הוא, אתו תשחית וזכרת ובנית מצור" (שם, כ). דרשת הספרי: 'רק עץ אשר תדע' – זה אילן מאכל.

'כי לא עץ מאכל הוא' – זה אילן סרק". על פי הפירוש הזה משתמע כאילו בא הפסוק לומר כי מותר לכרות ולבנות מצור משני סוגי העצים, אילן מאכל וכן אילן סרק. מקשה על הפירוש הזה הספרי עצמו: אם סופנו לרבות את אילן מאכל, שמותר אף אותו לכרות בשביל מצור, מה תלמוד לומר "כי לא עץ מאכל הוא"? תירוץ: מלמד שאילן סרק קודם לאילן מאכל.

יוצא איפוא מדרך הלימוד הזה שבשעת מצור מותר לכרות ולבנות דייק וסוללה משני סוגי העצים, והכפילות באה ללמד, להקדים סרק למאכל, שאם ישנם שני סוגי העצים, צריך תחילה לקצוץ את הסרק, ואם יש צורך בעוד עצים מותר אז לקצוץ גם את העץ הנועד למאכל. עוד מסיק הספרי שאם אילן הסרק יקר יותר בערכו מעץ מאכל (עץ המאכל הזקין, דרך משל, ותוצרת פרוי אינה עולה על הטיפול בו, או הקורות שניתן להפיק מכריתתו שוות יותר מתנובתו) – מותר להקדים ולכרות את עצי המאכל לפני עצי הסרק.

על תוקפו וחשיבותו של פירוש הספרי ניתן ללמוד מן העובדה שברייתא זו מובאת ונשנית גם בתלמוד במסכת בבא קמא צא, ע"ב, וצב, ע"א. נקודת מוצא להבנת פירוש הספרי תהיה ההנחה כי הכתוב בפסוק יט מדבר בעץ מאכל אותו אסור לכרות. ובא אחריו פסוק כ ומבקש למעט: "רק עץ אשר תדע", כלומר נדרשת ידיעה מסוימת ביחס לעץ הפרי שאז אתה רשאי להוציאו מחזקת איסור כריתתו. או, שבא פסוק כ לרבות שנוסף על ההיתר לכרות עץ אשר לא מאכל הוא, הרי בידיעה מסוימת ובשיקול דעת מותר לכרות גם עץ מאכל.

יש לשים לב שרש"י בפירושו לסוגיית המצור בחומש דברים, מתעלם מברייתא זו ומהפירוש שהוא נתן לה במסכת בבא קמא. עמדתו בדברים משתמעת כאוסרת לחלוטין כריתת עץ מאכל בשעה שמטילים מצור. כך פירש הראב"ד את העובדה שהכתוב בתורה השתמש שתי פעמים בשם "עץ": "רק עץ אשר תדע כי לא עץ מאכל הוא" וגו', שיש לדרוש את הכפילות הזו כמסמנת שני סוגי עצים: מאכל וסרק, אותם התירה, בעצם, התורה לכרות. הכפילות באה ללמד, כנזכר, כי במעשה הכריתה יש להקדים עץ סרק לעץ מאכל.

על יסוד ביאור הראב"ד (מובא ב"שיטה מקובצת", לבבא קמא צא, ע"ב) אפשר עכשיו לפרש את דרשת הספרי באופן כזה: הצירוף "אשר תדע" כקרא בעל דגשות יתירה, משרת מבחינת תחבירית ועניינית את הנאמר לפניו בפסוק יט, ובד בבד משרת את הנאמר אחריו בפסוק כ. הצירוף נמשך אחורה ומשוך קדימה. מלכתחילה אסר הכתוב בפסוק יט לכרות עץ מאכל. בכך ניתן ביטוי רעיוני כללי לתפיסת עולם שאין לכרות ולהשחית עץ פרי, מפני שנוצר ונברא להחיות בני אדם. אולם בפועל ולמעשה בא אחרי זה פסוק כ, להתנות ולהגביל את האיסור, ולהתיר בנסיבות למיניהן לכרות גם עצי המאכל. נסיבות המצוקה הללו דורשות ידיעה, הבנה ושיקול דעת. את פסוק כ: "רק עץ אשר תדע כי לא עץ מאכל הוא אתו תשחית" וגו', יש לפרשו, על פי הספרי, בשני אופנים.

1) כמצייין שבנסיבות מסוימות מותר לכרות עצי מאכל. קריאת הפסוק על האופן הזה תובעת מילוי פערים: רק עץ (מאכל) אשר תדע (שהאיסור לכרות אותו מעכב), קצצהו.

2) רק עץ אשר תדע כי לא עץ מאכל הוא, אותו תשחית וכתת ובנית מצור על העיר וגו'.

שאלה: ואם סופנו לָרְבוֹת גם אילן מאכל שמותר לכרות, מפני מה הצורך להוסיף ולומר: "כי לא עץ מאכל הוא, אותו תשחית", היש צורך לָרְבוֹת עצי סרק שמותר לכרותם? אם אילן מאכל מותר לכרותו, אילן סרק לא כל שכן?
תשובה: אלא להקדים אילן סרק לאילן מאכל. קודם תכרות את הפחות ערך וחסר החשיבות, ואם תזדקק ליותר מזה, אתה רשאי אז לכרות את הפוריים והחשובים.

עוד דרך לפרש את הספרי: האיסור לכרות עצי מאכל לצורך המצור (יט) אינו אלא איסור לכתחילה. שאלה: אזי כיצד נבנה מצור ודייק על העיר? התשובה בפסוק כ: בדוק וראה בשביל לדעת אם יש עצים לא של מאכל. אותם תכרות ובנית מצור. שאלה: ואם אין בנמצא עצים לא של מאכל, ואי השימוש בעצי מאכל, הנטועים סביב, מעכבך מלהטיל מצור ולתפוש את העיר. תשובת הספרי: הא אם מעכבך איסור כריתת עצי מאכל לבוא העיר מפניך במצור – קצצהו.

השיטות למיניהן בפירוש דרשת הספרי מבוארות ב"שיטה מקובצת" על בבא קמא צא, ע"ב. עם זאת המסקנה ההלכתית המוסקת מדרשת הספרי, שווה אצל כולם: שלכל פעולה, שמטרתה להביא לידי כניעה מהירה של העיר, מותר לקצץ עצי מאכל, או לסתום מעיינות, להרעיבם ולהצמיאם (ש' גורן, "תורת המועדים", עמ' 238-239). הכרעה זו דורשת ידיעה, הבנה ושיקול דעת של כל הסוגים והנתונים. וזו הכוונה בדגשות היתר שנתן הכתוב במילים "רק עץ אשר תדע".

כך גם כתב המאירי במסכת בבא קמא צא, ע"ב: "זה שאסרה תורה במצור, שלא להשחית עץ מאכל, דוקא כשמוציאין אילני סרק. הא אם אין שם אילני סרק, אף הם כורתין את של מאכל ומשתמשין בו. היו שם של מאכל ושל סרק, מקדימין בשל סרק. וכשיכלו את של סרק משתמשין בשל מאכל. לא אסרה תורה אלא דרך השחתה גרידה".

פירושו של הרמב"ן בעקבות הספרי

דרשת הספרי עומדת ביסוד פירושו של הרמב"ן. תחילה הביא מה שביאר ראב"ע כי חיי האדם הם עץ השדה לכן אין לכרות אותו כדי שתבוא העיר מפניך במצור. לצד שמציין את הפירוש כיפה, מסתייג הרמב"ן ואומר: "אבל דעת רבותינו (בבבא קמא צא, ע"ב, ובספרי לעיל), סדר קריאתם והבנתם את הפסוקים שונה, שמותר לכרות עץ מאכל לבנות מצור, ולא אמרה תורה רק עץ אשר תדע כי לא עץ מאכל הוא וגו', אלא להקדים ולומר שאילן סרק קודם לאילן מאכל" (ספרי לעיל).

ומפרש הרמב"ן בלשונו את דעת רבותינו: "הזהירה תורה לא תשחית את עצה לכרות אותם דרך השחתה, שלא לצורך המצור, כמנהג המחנות שנוהגים להשחיתם בחינם, כי תבטחו בהשם שיתן אותם בידכם, כי האדם עץ השדה הוא, ממנו תאכל ותחיה אחרי שתבוא אל תוך העיר ותכבוש אותה, וגם בהיותך במחנה וצר על העיר במלחמתך עליה תאכל ותחיה מפרות העצים".

ובפירושו של ספורנו את דברי הרמב"ן: "כי אמנם כריתת העצים דרך השחתה בלבד יעשהו הצבא להזיק כאשר לא יהיה בטוח לנצח ולשבת בארץ, אבל אתה בטוח

לכבוש את הארץ ולשבת בה, אין לך להשחית עץ מאכל, כי ממנו תאכל, שתכבוש הארץ בלי ספק ותאכל ממנו כשלא תשחיתהו".
ועוד מציין הרמב"ן בתוספת שלו לספר המצוות של הרמב"ם (לא תעשה נ"ז) במצוה ו: "וכן בימי המצור להצר לאנשי העיר בהשחתת האילנות שלא יחיו מהם, כל זה מותר, לא אסרה תורה אלא השחתה בחינם... אבל בצאתנו מעל ארץ אויב, נשחית ונחבל כל עץ טוב".

מדבריו נמצאנו למדים כי מה שאסרה התורה קציצת אילנות מאכל בעת מצור הוא רק אם זו השחתה לשם השחתה וללא תועלת. אבל כאשר יש לזה מטרה בטחונת להחיש את נפילת העיר והכנעת האויב, אז מותר, אלא שיש להקדים כריתת עצי סרק על עצי מאכל. ובתוספת של הרמב"ן לספר המצוות של הרמב"ם (לעיל) כתב היתר נוסף: "איסור השחתת אילנות מאכל בחינם חל רק כשצרים על עיר אויב בארץ ישראל במטרה לכבוש ולהחזיק בה. אולם בכובשנו עיר בארצות האויב שלא במטרה לכבוש ולהחזיק בה, הרי אחרי שנסוגים ממנה מותר להשחית ולחבל כל עץ טוב מפני שיש בזה השחתת אמצעי הקיום של האויב".

בקביעה אחרונה זו הסתמך הרמב"ן על מה שמשופר במל"ב, ג' יט במלחמת יהושפט ומלך ישראל נגד מואב, צוה להם אלישע הנביא: "והכיתם כל עיר מבצר וכל עיר מבחור, וכל עץ טוב תפילו וכל מעיני מים תסתמו, וכל החלקה הטובה תכאיבו באבנים". הערת המפרשים על הסתירה שיש כאן במל"ב לדיני מצור הכתובים בדברים כ', מוצאת את הסברה על פי קביעתו של הרמב"ן, שאם ישראל נלחמים בארצות האויב ועוזבים אותן לאחר כיבוש, מותר להכרית עצי מאכל ולסתום המעינות⁹.

פירושו של הרשב"ם

ההבנה השכלית והמוסרית שלא ייתכן שהתורה התכוונה בדיני מצור להקל בחיי האדם מישראל ולקבוע משפט החלטי שפיקוח עץ מאכל דוחה נפש אדם, עומדת ביסוד פירושו גם של הרשב"ם. למעשה סובר הוא כדעת הרמב"ן שהכתוב בחומש דברים ניסח את צו איסור כריתת עץ מאכל בלשון שיש לפרש אותה כמתנה תנאים לאיסור הכריתה וקובעת סייגים. משמע שישן נסיבות שמתירות לכרות עצי מאכל. עם זאת יש בפירושו נקודות שאינן ברורות מספיק. גם נראה שאיננו זהה לגמרי עם דרכו של רמב"ן.

יסוד פירושו של הרשב"ם הוא בפירוש הפסוק: "ואתו לא תכרת, כי האדם עץ השדה לבא מפניך במצור" (יט), מפרש הרשב"ם: "כל 'כי' שאחרי 'לא' מתפרש 'אלא'".

9. עם זאת דבריו נוגדים את שיטת התנחומא (פרשת פנחס, ג) ממנו מתברר שגם בכיבוש י אויב מעבר לגבולות ארץ ישראל, ואפילו כשהמטרה לעזובן אחר הכיבוש, חל איסור של "לא תשחית". ורק על מואב שהיא אומה בזויה שהפרה ברית הותר להם בהוראת שעה מפי הנביא להשחית כל עץ טוב (ועיין שם בפירוש ב"עץ יוסף").

עכשיו יש לסרס את הפסוק כלדקמן: "ואתו לא תכרת", אלא עץ השדה שהאדם יכול לבוא לתוכו ולהסתתר שם מפניך בשעת המצור או שהוא מעכב להתקרב לחומה, אותו תוכל לכרות. במילים אחרות, נתכוון הכתוב לומר שאותו עץ מאכל שאינו חוזק ומבצר או מקום מסתור לאנשי העיר, כגון הרחוקים, אותם לא תכרות. אבל עצי המאכל הקרובים לעיר שנסתרים בהם אנשי העיר ושמעכבים את החיל להתקרב לחומה אותם תכרות. אלו הן ההגבלות וההתניות לגבי עץ מאכל. באשר לעץ סרק מפרש הרשב"ם את פסוק כ: "רק עץ אשר תדע כי לא עץ מאכל הוא, אתו תשחית" לבנות מצור, אבל עץ מאכל הרחוק לא תכרות כי אם הקרוב לעיר שמעכב את החיל להתקרב לחומה (ופירושו משוקע אצל חזקוני).

יש הגיון בפירוש הרשב"ם להניח שמה שחילק בין עצי מאכל הנתועים סמוך לעיר הנצורה והיכולים לשמש לאויב מחסה או מארב או שמעכבים את הכיבוש, אותם מותר לקצצם, מה שאין כן לגבי הרחוקים אותם לא תכרות, לא התכוון רשב"ם לחלוקה טכנית-שרירותית, לומר שאסור לכרות את הרחוקים בכל מקרה ובשום פנים, שהלא ייתכנו מקרים ונסיבות שהעצים הרחוקים משמשים מחסה ומסתור לנצורים שבעיר והמארבים שטומנים שם האויבים מעכבים את כיבוש העיר, האמנם אין לכרות עצי מאכל אלו רק מפני שהם נטועים רחוקים? עוד ניתן לשאול, אם אין כלל עצים קרובים לעיר, ורק עצי מאכל נטועים רחוק מן העיר, האם מותר, לפי פירוש הרשב"ם, לכרות עצי מאכל רחוקים אלה בשביל לבנות את המצור?

נראה לי לומר, שמה שהביא רשב"ם את עצי המאכל הרחוקים היה כמשל וכדוגמא לעצי מאכל שאין בהם בדרך כלל מכשול או עיכוב לבניית מצור על העיר ולכובשה, ולכן אין לכרות אותם.

במילים אחרות, התכוון רשב"ם לומר, כי כל עץ מאכל בין שהוא קרוב ובין שהוא רחוק, אם אי כריתתו גורמת עיכוב או מכשול, מותר לכרות אותם. הבנת פירושו על הדרך הזו מעלה אמנם קושי, מדוע פירש את פסוק כ: "רק עץ אשר תדע" וגו': אילן סרק בין קרוב לעיר בין רחוק מהעיר – תשחית לבנות מצור. משמע לפי זה, שרק לגבי עץ סרק אין הבדל בין קרובים לעיר לרחוקים. ניתן להסביר את דברי רשב"ם על פי דרשת הספרי (לעיל), התכוון הכתוב לומר שאילן סרק קודם לאילן מאכל, שאם אתה זקוק לעצים בשביל לבנות דייק ומצור, אזי אילן סרק בין קרוב לבין רחוק, קודם לעץ מאכל.

נראה שעל האופן הזה גם הבין ה"חזקוני" את פירושו של הרשב"ם: "רק עץ אשר תדע", אלא עצי השדה הרחוקין מן העיר, שהאדם יכול לבוא מפניך להמלט במצור, כלומר עצי היער שבני אדם מן העיר עושים מהם בנינים סביבות העיר כדי לבוא מפניך להכנס ולהימלט בהם במצור, אפילו הם עצי מאכל, ואפילו הוא סמוך לעיר אותו תשחית ותכרות, לרבות כל דבר. אם סופנו לרבות כל דבר, מה תלמוד לומר, עץ מאכל? לומר לך שאילן סרק קודם לאילן מאכל.

וראיתי אצל הרב שי גורן ('יתורת המועדים', עמ' 213) הבנה אחרת של דברי רשב"ם: רק כאשר העצים משמשים ישירות למחסה לאויב או שמעכבים אותנו להתקרב לחומה אז מותר לקצצם, משמע, שאם המטרה לגרום סבל לתושבי העיר

הנצורה על מנת שיכנעו – אסור להכרית עצים ולסתום מעיינות. על פי הבנה זו אין פירושו של הרשב"ם זהה לפירושו של הרמב"ן, שפירש, כזכור, שכריתת עצי מאכל, ומותרת בכל מקרה אם יש בה מטרה בטחונית להחיש את נפילת העיר והכנעת האויב.

פירושו של אברבנאל

לקבוצה זו של פרשנים שמפרשים את הוראת איסור התורה כמסויגת ומותנית, משתייך גם אברבנאל, שלמעשה אינו מחדש הרבה על פירושו של הרמב"ן שהיה לנגד עיניו, ומדבריו הוא מצטט. מילת המפתח לפירושו הוא הצירוף: "לא תשחית את עצה לנדח עליו גרזן" (יט). משמע שאין לכרות עצי מאכל דרך השחתה שלא לצורך המצור כמנהג המחנות. הסיבה האחת: "כי ממנו תאכל" ואינו נאות שישחית אדם מה שיועילהו. הסיבה בנויה ונשענת על מידה מוסרית ותועלתית. והסיבה השנית נשענת על רש"י שפירש את הצירוף "כי האדם עץ השדה" כצירוף של תמיהה (כ"י מלשון דילמא, שמא). רוצה לומר כי עץ השדה אינו אדם, אין לו ידים להלחם ולעמוד על נפשו, ולכן ראוייה המלחמה שתעשה רק לאנשים ולא לעצים. סיבה זו עניינה, על פי הגדרת אברבנאל, משלמות המידות¹⁰.

אברבנאל בפירושו, הבדיל, על כל פנים, בין עצי סרק אותם התירה התורה לכרות גם דרך השחתה, לבין עצי המאכל שהיתר לכרות אותם נתנה התורה רק לבנות מצור ולשאר צרכי המלחמה, אך לא דרך השחתה: "יוכרת ובנית מצור על העיר, שידבר בעצי המאכל שאסר בהם ההשחתה, אבל לא אסר בהם הכריתה לצרכי המצור".

משמעות פסיקתו של הרמב"ם

מה שתמהנו על פירושו של ראב"ע שפירש את הכתוב בחומש דברים כאוסר בצורה החלטית כריתת עצי מאכל בעת מצור בכל הנסיבות, יהיה עלינו לתמוה במידה שווה על פסיקותיו של הרמב"ם הן בהלכות מלכים פ"ו, הלכה ח', והן בספר המצוות, מצות לא תעשה נ"ז, ואשר, לכאורה משתמע מהן איסור החלטי על כריתת עצי מאכל בעת מצור. בהלכות מלכים פ"ו, הלכה ח' אנו קוראים: "אין קוצצין אילני מאכל שחוץ למדינה (מחוץ לעיר הנצורה) ואין מונעין מהם אמת המים כדי שיבשו, שנאמר 'לא תשחית את עצה'. וכל הקוצץ – לוקה; ולא במצור בלבד, אלא בכל מקום כל הקוצץ אילן דרך השחתה – לוקה. אבל קוצצים אותו אם היה מזיק אילנות אחרים, או מפני שמוזיק בשדה אחרים, או מפני שדמיו יקרים, לא אסרה התורה אלא דרך השחתה".

10. הנני מתקשה על פי זה להבין מדוע התירה התורה לכרות עצי סרק בכל דרך שהיא, גם בדרך השחתה, והלוא גם לעצי סרק אין להם ידים לעמוד על נפשם ואין ראוי לגיבור שיתעצם להלחם נגד החלש.

בקריאה ראשונה משתמע, לכאורה, שסובר הרמב"ם כי במצור אסרה התורה לכרות עצי מאכל לחלוטין וכן אסור לשתות מעיינות, גם אם כל זה לצורך ולתועלת נפילת העיר, בין שזה לשימוש אנשינו הצרים עליה, ובין שהמטרה לגרום להם סבל שבגללו יחישו את כניעתה, חייבים מלקות על איסור זה, כך הבין הרב שי גורן, בפירושו הראשוני את דברי הרמב"ם ("תורת המועדים", עמ' 239), יש מקום להסמך לזה מה שמצאנו במכילתא בפרשת בשלח על הפסוק "כי קרוב הוא" (שמות י"ג יז): "כיון ששמעו כנענים שישראל נכנסים לארץ עמדו ושרפו כל הזרעים וקצצו כל האילנות...". אפשר שלכן החמירה התורה באיסור כריתת אילנות מאכל בשביל לשמור על הנטיעות.

אעפ"כ קשה להבין, שאם מזיק אילן מאכל לאילנות אחרים, או מפני שדמיו יקרים – מותר לקצץ אותו, ואם מזיקים עצי מאכל לחיילי ישראל בצורם על עיר, אם מפני שמסתתרים בהם האויבים ונזונים מהם לצרכיהם, או אם זקוקים לעצים חילות ישראל לתועלת המצור ולהצלת חיי לוחמים, אסור בשום פנים ובכל מקרה לקצץ אותם, אתמהה!!

בקריאה שנייה מסתבר שהחלק הראשון בפסיקת הרמב"ם, העוסק באיסור כריתת עצי מאכל בעת מצור, ניסוח הדברים מקשה על ההבנה ומאפשר כמה וכמה פירושים. יושם לב כי האיסור לכרות עצי מאכל שלא במלחמה ובמצור שבחלק השני שבהלכה ח, מוגדר האיסור רק כאשר הכריתה היא דרך השחתה שאין בה תועלת. סעיפי ההיתר מפורטים ומודגמים: אבל קוצצין אותו אם היה מזיק אילנות אחרים, או מפני שמזיק בשדה אחרים או מפני שדמיו יקרין.

במילים אחרות, מותר לכרות עץ מאכל אם התועלת בכריתתו תהיה מרובה על ההפסד והנזק שבהישארותו נטוע על כנו. אולם באשר לאיסור לקצץ אילני מאכל בעת מצור, הניסוח כללי וסתמי, ללא הדגמה וללא הגדרה מדייקת של ההלכה. משפט המפתח החוזר ונשנה בכל סעיף ההלכה, כדי לתאר את מעשה האיסור הוא: "לא תשחית את עצה". "בכל מקום כל הקוצץ אילן מאכל **דרך השחיתה** לוקה". "לא אסרה התורה אלא **דרך השחיתה**". פתוחה לפי זה האפשרות לפרש את ההלכה בכללה על שני חלקיה כאוסרת כריתת אילנות מאכל רק דרך השחתה שאין בה כל תועלת, כמנהג המחנות שנוהגים להשחית בחינם ושלא לצורך המצור. אולם אם נזקקין לאילנות מאכל לתועלת המצור בשביל להכניע את האויב ולהביא באמצעות כריתת עצי המאכל ישועה ללוחמים, הרי אין כריתת האילנות הללו דרך השחתה גרידה ולחינם, ייתכן שהתכוון הרמב"ם בנסיבות הללו להתיר כריתתם.

אפשר להסיק זאת גם בדרך של קל וחומר מדברי הרמב"ם גופם. שאם מזיק אילן מאכל לאילנות אחרים, פסק הרמב"ם, שמותר לכרות אותו, נלמד מזה קל וחומר ונאמר: אם עצי המאכל משמשים מסתור ומארב להציק ללוחמים ולהרוג בהם, וכן אם נזקקין לעצים בשביל להכניע את האויב ולכבוש את העיר, כל שכן שמותר אז לכרות אותם, שהרי תשועת נפשם של הלוחמים וחייהם יקרים וחשובים לאין ערוך מכל כסף וזהב ומפז רב.

לקמן דברי הרמב"ם: "האזהרה שהוזהרנו מלכרות אילנות עושי פרי בשעת המצור על עיר כדי להציק לאנשיה ולהכאיב להם, והוא אמרו יתעלה 'לא תשחית את

עצה – ואתו לא תכרות' (דברים כ', יט)". מצד אחד מבואר בדבריו שגם כשהשחתה מכוונת להצר ולהציק לאויב בכדי שיכנע בכל זאת אסור. אבל נראה מהניסוח הזה שאם לא הייתה הכוונה להכאיב לב האויב, אלא להקל על התקדמות צבא ישראל, או כדי שלא יסתתר בין העצים – מותר לכתום. כך פירש ר"י קאפח וכן פירש ש' גורן (שם, עמ' 240).

מצאנו בגמרא (שבת קכט, ע"א-קמ, ע"ב) כי לצד מה שהתירו לקצוץ אילן מאכל אם היה מזיק אילנות אחרים, או מפני שמזיק בשדה אחרים, התירו להשחית בין אילנות, ובין שארי דברים, היכי שיש בזה צורך הגוף. כלומר, שאם לא ישחית יגרום בהימנעותו זו נזק ורעה לגוף. מסופר על אמוראים שהיו שורפים רהיטים מעולים להסיק בהם ביום הקזת דם כדי לחמם את גופם. ופירוש, דאף על פי שיש בזה משום בל תשחית. אבל הכלל הוא ש"בל תשחית דגופא עדיף". פירוש: האיסור לגרום השחתה לגוף האדם חזק ועדיף על קיומו של כל דבר אחר.

מסקנה: מותר להשחית כל דבר אחר כאשר ההשחתה נותנת קיום לגוף האדם. וטעם ההיתר, שהלוא עיקר איסור השחתה של דבר, הוא מפני שיש בו צורך האדם להחיותו ולקיימו, אין להשחית את הדרוש לחיי האדם. אמור מעתה, היכן שבהשחתה יש צורך לאדם, נעשית ההשחתה במקרה הזה, קיומו ומזינה את חייו. וכבר תמה הרב ברוך עפשטיין ב"תורה תמימה" (דברים כ', אות נז) למה השמיט הרמב"ם, שם, פרט זה ד"בל תשחית דגופא עדיף", שהוא כלל גדול בש"ס. ודוחק גדול לומר דכלל יסודי וחשוב זה מובלע ונכלל במה שכתב שרק המאבד דרך השחתה – חייב. הניסוח סתמי וכללי. ואם זו הייתה דעתו להלכה ולמעשה, צריך היה לציין במפורש גם את ההיתר: שמותר להשחית משום עדיפות של הגוף, ולא להשמיטו ולכתוב בסתימות ובהכללה. (ובשו"ע נשמט כל דין ד"בל תשחית" והיא פליאה גדולה. ועיין בט"ז ליוורה דעה סימן קיז).

כלל חשוב זה בגמרא ש"בל תשחית דגופא עדיף", מצביע על תפיסה רעיונית יסודית, שחיי אדם קודמים לעץ מאכל ולשאר דברים מן הנבראים, פליאה היא שלא נזכר העניין אצל הפרשנים המפרשים את דברי הכתוב בחומש דברים כי כאוסרים בצורה החלטית כריתת עצי מאכל בעת מצור. כלל זה, הגם אם לא נוסח בלשון הזו, מונח ביסוד דברי הספרי "לבא מפניך במצור – קצצה", שאם מעכבך לבוא מפניך במצור קצצהו.